

*Віктор Мойсієнко**

ЛЪКАРСТВО... ВІД ПРИСПАНОГО РОЗУМУ ЛЮДСЬКОГО АБО ПЕРЕКЛАДАЦЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА

*MEDICINE... FROM LULLING HUMAN MIND OR DEMYAN
NALIVAYOKO'S MASTER TRANSLATION*

[**abstrakt – 1 zdanie**]

Keywords: written monument, Old Ukrainian language, Church Slavonic language, linguistic consciousness

Słowa kluczowe: zabytek piśmiennictwa, język staroukraiński, język cerkiewnosłowiański, świadomość językowa

Дем'ян Наливайко – одна з найпомітніших постатей українського пізнього середньовіччя. Поет, перекладач, учитель, мислитель. Його твори неодноразово ставали предметом зацікавлень істориків (Я. Ісаєвич, І. Мицько, Я. Бондарчук), літературознавців (В. Перетц, В. Колосова, В. Кречотень, В. Шевчук, О. Астаф'єв), мовознавців (Л. Гонтарук, В. Мойсієнко). Поетичний доробок Наливайка опубліковано й неодноразово перевидано в різних хрестоматіях та антологіях [Колосова, Кречотень, 1978, с. 319–326; Микитась, 1987, с. 514–518; Шевчук, 1988, с. 147–148; Шевчук, Яременко, 2006, с. 526–535].

Цілком окремо в переліку творінь Д. Наливайка стоять праці, у яких представлено паралельно два тексти – церковнослов'янською мовою та переклад староукраїнською: передмова до видання *Охтайкъ сирѣчь*

* Кафедра української мови, Житомирський державний університет ім. І. Франка, вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008; e-mail: v.moysiienko@ukr.net.

осмогласникъ (1603–1604), скомпонований збірник *Лѣкарство на оспалый оумисль чоловѣчій... та Лїкції словенскіє Златоустого ѿт Бесѣд єѵлѣських ѿт иерѣа Наливайка выбраніє* (перед 1627). Дем'ян Наливайко не був піонером у такому представленні матеріалу. Першим двомовний текст (церковнослов'янською та руською /старобілоруською/ мовами) Євангелія запропонував русин-білорус Василь Тяпинський (1570-ті роки) [Клімаў, 2012, с. 33]. Наливайко ж в острозькому виданні підібрав для співвітчизників два твори Івана Золотовустого, а саме *Слово о покаяніи къ Фѣодору мнихоу испадшѣмоу, Слово ѿ ежѣ ѿбачѣ въ соуѣ матѣмса всакъ чѣкъ живый та тестамент¹ царя Василия I Македонянина* [Николов, с. 41] сину Левові *Василіє ѿ Хѣцрѣ грекомъ. Лвоу възлюбленному сѣоу, и сѣцрѣ ствоюющѣмоу. ѿ добродѣтели наказаніє*. Весь збірник автор назвав „лікарством”, натякаючи цим читачеві, що в такий спосіб запропонував одноплемінцям рецепт для лікування приспаної байдужістю і звабленої гріхами людської душі. Дотепер більшість дослідників допускають, що автором перекладів цих творів, як і передмови, віршів та післямови, де вдруковано його ім'я, був саме Дем'ян Наливайко.

ПРОТОГРАФИ

Наразі достеменно не з'ясовано, звідки Наливайко брав церковнослов'янські тексти слів Івана Золотовустого та заповіту царя Василия. Дотепер відомі кілька збірників до XVII століття, де наявні ці твори: *Слово ѿ покаяніи... у Сборник поучений* (Собр. Воскресенского монастыря, № 105, бумажная. Кон. XIV – нач. XV в.) та *Слово ѿ ежѣ ѿбачѣ... у Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием* (Изд. Археографической комиссии. – СПб.; М., 1868–1915). Текст видано під датою 13 листопада як слово 45 Короткої редакції Золоструя [Гранстрем, Творогов, Валеви-чюс, 1998. с. 70, 262]. Однак потрібний нам список не збігається із текстом у Великих мінеях четьїх. Відомі зараз кілька південнослов'янських списків, текст яких збігається із уміщеним у *Лікарстві... другим словом Золотовустого Слово ѿ ежѣ ѿбачѣ въ соуѣ...* Цей переклад зробили в другій половині XIV ст. південнослов'янські (афонсько-тирновські) книжники в складі так званого Студійського зібрання гомілій. Пізніше були здійснені й інші списки: Хіландар 404, Хіландар 392, Драгомирна 724, а також у Зібр. Копітара, № ХР 5 (414). Останній, Люблянський список, точно датований – це серб-

¹ Цю назву відомого твору запропонував саме Д. Наливайко в передмові *Тестаментъ цѣсара крѣцкого Василіа...* У науковій літературі він відомий під назвою *Учительні глави*.

ський рукопис 1574 р. Він текстово збігається із уміщеним другим словом у Наливайковому збірнику з тією лише різницею, що сербська редакція послідовно замінена на українську. Наведемо приклади двох списків:

Поноуждаѣт̑ нѣдрѣ глѣубинѣное рыбѣлолѣца. ѣгда мрѣжѣ вѣврѣггѣ, ѣи многѣ ѡт соущихъ вѣ мѣри лѣвъ ѡбѣемѣ, раздѣраѣоуѣоуѣсѣ брѣ менемѣ мрѣжѣ ѣи стрѣгѣ привлѣчить. ѣи лѣвить чѣшоу свѣро питѣтель, ѣгда гѣры ѣспѣтавѣ, ѣи врѣхѣ горѣм ѡбраслѣ раѣтноуѣ, сѣ свѣтлѣ ѣи богѣтѣмѣ вѣзвратѣтѣ лѣвоѣ. ѣще же ѣже ѡ прибѣтокѣ ѣи лѣвохѣ ѡуѣстрашѣнымѣ, слѣдокѣ ѣже ѡсѣхѣ троудѣ бѣваѣеть. кѣльми пѣче ѣже цѣрковное ловѣщимѣ нѣдро. ѣи же прибѣтокѣ не днѣвнѣ нѣже позѣмнѣ, нѣо самѣе нѣчное црѣтѣвѣ ѣст. Принесѣ оубѣ вѣзлюблѣнне ѣи днѣ, ѡт двѣскихъ гѣуслѣй пѣснѣный вѣзѣударимѣ глѣсѣ. ѣи сѣ Дѣдомѣ члѣчѣкою хоудѣсть ѡблѣчивше рыѣмѣ. ѡбѣче вѣсоуѣ мѣтѣтѣсѣ всѣкѣ члѣкѣ живѣий (Лік. 111)^{a)}.

Поноуждаеть ѣи нѣдро глѣбинное рыбѣловца. Сѣга мрѣжѣ вѣврѣггѣ ѣи многѣ ѡт свѣциѣ вѣ мѣри лѣвъ ѡбѣемѣ, разѣраѣоуѣсѣ брѣ менемѣ мрѣжѣ ѣи стрѣгѣ привлѣчиѣ. ѣи ловѣть чѣшѣ свѣро питѣтель, Сѣга гѣры ѣспѣтавѣ ѣи врѣхѣ гѣрамѣ ѡбраслѣж разгнѣвъ, сѣ свѣтлѣмѣ ѣи богѣтнѣмѣ вѣзвратѣтѣсѣ лѣвомѣ. ѣще же ѣже ѡ прѣбиткоѣ ѣи лѣвоѣ ѡуѣстрашѣнимѣ, слѣдакѣ ѣже ѡ сиѣ трѣдѣ бѣваѣеть. Кѣлми пѣче ѣже цѣрковное ловѣщимѣ нѣдро. ѣи же прибѣтъкѣ не днѣвнѣи ѣи ниже позѣмнѣ, нѣ самѣе нѣчное црѣтѣвѣ ѣсть. ѣи принѣси оубѣ вѣзлюблѣнне ѣи днѣ, ѡт двѣскиѣ гѣслѣи пѣснѣный вѣзѣударимѣ глѣсѣ. ѣи сѣ Дѣдомѣ члѣчѣскоуѣ хоудѣсть ѡблѣчивше рыѣемѣ. ѡбѣче вѣсоуѣ метѣтѣсѣ всѣсѣкѣ члѣкѣ живѣий. (Срб. 172 зв.)^{b)}

- ^{a)} Тут і надалі приклади із початкових непагінованих сторінок книги позначаємо римськими цифрами, а з пронумерованих літерною пагінацією – арабськими.
- ^{b)} Список подаємо за виданням: Златоуст, сербская редакция, 1574 г. (Люблиана, Народная и университетская библиотека, собр. Е. Копитара, № 5). Опис: Mošin V., Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, Ljubljana, 1971, s. 81–88.

Переважно збігається й інтерпункція. Лише в одному місці виявлено невідповідність, де місцями переставлені фрагменти тексту: вѣроучѣнна тѣ, тѣхѣ ради, ѣ не с тобѣю рѣждѣнна, ѣяко ѡт себѣ ѣстоцѣва, ѡтѣа своѣ хотѣтъ ѣ не твоѣ. ѣже прѣѣтъ ѣси даѣдь (Лік. 113–114) – ѣяко ѡт себѣ ѣистѣцаве. ѡтѣаа своѣ хотѣтъ ѣ не твоѣ. вѣрѣченаѣ ти, тѣхѣ ради, ѣ не с тобѣю рѣждѣнна. ѣже прѣѣлъ ѣси даѣдь (Срб. 178). На цій самій сторінці відповідно до виразу в сербському рукописі: дѣждеи поѣнѣчноуѣ каплями росѣ – в церковнослов'янській частині *Лікарства...* надруковано: дождѣи подѣнѣчноуѣ кѣплю мѣровѣ.

Установити зараз, чи мав справу упорядник і перекладач саме з цим списком, чи з якимось іншим, непросто. Можливо, Д. Наливайко, маючи саме цей чи подібний сербської редакції протограф двох слів Івана Золотовутого, підправляв його в напрямку власне руської (української) редакції. Не виключаємо, що упорядник користувався ще якимось списком,

уже до нього зретаганим іншим русином-українцем. Адже, за твердженням Є. Голубинського, лише в писемній традиції Київської Русі XI–XIII ст. можна говорити про 203 слова святителя Івана Золотовушого в перекладі з грецької на давній київський ізвод церковнослов'янської мови. У подальшому на українських та білоруських землях діяли відомі скрипторії, де з-поміж переписуваних перекладів Святих Отців творіння Івана Золотовушого стояли на першому місці [Горбик, 2015, с. 88–89].

Існує й інша думка. Наливайко здійснив подвійний переклад: і церковнослов'янською – з грецької, і руською /староукраїнською/ – з церковнослов'янської. Такі міркування наводять Світлана Пастушок [Пастушок, 2000, с. 119], Ярослава Бондарчук [Бондарчук, 2014, с. 392, 395]. Проте підтвердити ці припущення чи твердження згаданих дослідників неможливо. Посилання на відповідну літературу відсутні. Не вказують вони й на грецькі протографи. Спеціальне дослідження щодо текстів обох частин *Лікарства...* здійснила Лариса Гонтарук [Гонтарук, 2015, с. 113–124]. На основі аналізу використання в церковнослов'янському тексті церковнослов'янізмів та полонізмів, зокрема лексем *добродѣтель*, *исправити*, *мѣнство*, дослідниця робить висновок, що „український переклад Д. Наливайко здійснив з польського, а не з церковнослов'янського тексту. Можливо, автор перекладав відразу два тексти – український і церковнослов'янський, тобто, використовував два оригінали (грецький або давніший церковнослов'янський і західнослов'янський). Лексика українського варіанту твору однозначно вказує на західнослов'янську (вужче – польську) мовно-культурну традицію. А наявність у семантичній структурі церковнослов'янських слів у значеннях, не характерних для них в XI–XV ст. (часто okazіональних), семантичні процеси у словосполученнях і процеси запозичення у церковну мову, характерні для XVI – першої половини XVII ст., є підставою для висновку, що перед нами церковнослов'янський переклад теж XVI – початку XVII ст., здійснений самим Д. Наливайком” [Гонтарук, 2015, с. 122–123]. Аби підтвердити чи заперечити ці міркування Л. Гонтарук, необхідно звірити церковнослов'янський текст із оригіналами протографів, які були в Д. Наливайка. Саме цього в статті не зроблено.

Наявність щонайменше кількох раніших списків (задовго до виходу друком *Лікарства...*) слів Івана Золотовушого в південнослов'янських рукописах та повний текстовий збіг щонайменше одного зі слів *Слово ѿ еже ѡбаче въсоуе...* з уміщеним в збірнику *Лікарство...* та в сербському рукописі 1574 р. дають підстави заперечити версію про подвійний переклад: із грецької на церковнослов'янську, а потім на руську /старо-

українську/. Цей збіг підтверджує факт, що Д. Наливайко або сам підкореговував південнослов'янський список /сербський ізвод/, або мав уже такий редагований кимось із попередників церковнослов'янський /український/ список. Тому з приводу подвійного перекладу усього збірника (з грецької на старослов'янську, а потім на староукраїнську) поділяємо припущення Володимира Перетця й щодо заповіту царя Василя: „Церковнослов'янський оригінал, очевидно, не був перекладений заново з грецької. Видавці по-слугувувалися одним із списків, що трапився їм у рукопису. Порівнюючи друкований церковнослов'янський текст вид. 1607 р. з рукописним, напр. Новг. Соф. 1444 (арк. 328) та ін., бачимо, що відмінності в тексті мізерні й легко пояснюються звичайними властивостями рукописної традиції” [Перетц, 1926, с. 64].

Малоймовірно, що Дем'ян Наливайко для перекладу використовував польський текст. Польська складова тогочасної руської /української/ літературно-писемної мови була значною і вживання полонізмів як у перекладній частині *Лікарства...*, так і в поезіях Наливайка – цілком природне.

МОВНА СВІДОМІСТЬ ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА

Непересічною цінністю книги є перекладна частина, де автор, як і в поетичних творах, передмовах та післямовах відкриває для читача не лише свій художній таланти, але й мовну свідомість. Д. Наливайко знав кілька мов. У повсякденні, вочевидь, спілкувався рідною говіркою, а за певних обставин літературною мовою – руською, добре знав польську й церковнослов'янську. Про позицію щодо оцінки мовної ситуації в конкретний період на конкретній території людиною дізнаємося з її публічних висловлювань або з її наукового чи літературного доробку. Мовна особистість Наливайка відображена в його творах. Сам автор у передмові до своїх перекладів говорить: „Длѧ́того ѿ прѡстоу мѡвоу на друґой сторонѣ́ сло́во в сло́во доґожа́ючи выро́зѡмѣньѧ́ того́ пожиткоу ѿ потре́бѣ́, написѧ́ти ва́жил-ѡмсѧ́. Шчо́ всѣ́ ла́скавомоу твоѣ́моу бачѣ́нью ѿ себѣ́ са́моґо ѡ́даю” VII. Тобто вчення Івана Золотустого та царя Василя Дем'ян Наливайко підбирав і видруковував окремою книгою не для задоволення власної вченості. Головним завданням українського мислителя було донести до співвітчизників зміст цих *Слів...* та *Заповіту* і в такий спосіб повиліковувати чиїсь заблудлі душі й приспаний розум. А це, на його переконання, можна було донести лише в тому випадку, коли читач або слухач розумітиме суть цих учень, тобто зрозумілою їм мовою. Ступінь зрозумілості цієї мови для „чительників” автор окреслив не стільки

в оригінальних творах (поезіях, передмовах та післямовах), а саме в перекладах, оскільки перед перекладачем стояло подвійно важливе завдання: не спотворити оригінал і максимально доступно донести зміст до читача.

Отож, у цьому виданні маємо погляд на тогочасне українське мовне буття одного із найяскравіших представників української духовної й моральної еліти – Дем'яна Наливайка.

Наливайків переклад в усій повноті відображає українську писемно-літературну мову кінця XVI – початку XVII ст. Проста мова перекладу Д. Наливайка містить, як і кожен текст цієї пори, українську розмовну та польську складову. Якби це не був переклад із церковнослов'янської, то була б, очевидно, і третя – церковнослов'янська.

У перекладній частині знаходимо власне українську повсякденну лексику, що належить до різних тематичних груп. Найбільше, звісно, загальноновживаної, наприклад:

поползноювс▲ – послизною⁹шис▲ 8,
 къ нѣси достигнуувый – до нѣа дос▲ 9,
 беззаконї▲ – непра́вности 14,
 не погонивъ, ниже бовъ – не гна́вú, а́нѣ бивú 23,
 ѿ десноюю – на правіци 28,
 ѿ шоуюю – на лѣвїци 28,
 зде – тоу⁷ 28,
 оумнѣваєтъ страхъ – оуме⁸шоуе⁷стра^х 30,
 въ дроугое врем▲ – на и⁸шїи часъ 37,
 ника́коже м▲тѣжъ – жа́дны^хкло́пото⁸ 41,
 лоучей – про́мени 43,
 лоуна – мѣс▲ць 46,
 поу́стотою ѿпоу́стѣеть – спустоше⁸емъ спούстошѣеть 46,
 завѣса съгиба́ема – завѣса зобгана 48,
 въ оутрѣбѣ – в животѣ ма́терїнскомъ 51,
 не надѣющес▲ – не сподѣва́лис▲ 65,
 ѿ⁷ пѣрваго – ѿ⁷ пѣршого 67,
 ни же ѿщуцае́тъ – а́нѣ чюе⁷ 71,
 па́ки – зно́вою 73,
 сънмище – збо́риско 73,
 полу́чиш▲ – ѿде⁸ржали 76,
 ближнюю страну – бли́ко приле́гла▲ країна 79,
 въсуе – надарѣмне 83,
 съ надеждею – з надѣєю 84,
 с чаяніемъ – з надѣєю 86,
 ѿча́ні▲ – ро́спачѣ 84,
 къ ногам притицатис▲ – до но́гъ оупа́дати 94,
 общїй врагъ – спольный не́прї▲тель 95,

понести иго – понести́ і̄арма̄ 97,
 помню – памАтаю 104,
 не тоунѐ – не даро^м 108,
 но прости – ѿле ма̄дароӯй 109,
 въ кораблець – в чолнѣ 110,
 надро – віръ 111,
 злакъ – зѣла 113,
 крамолА^сА – свѣраА^сА 115,
 оу^срамісА сѣдины – за^встыдайсА сиви^зны 117,
 лобзаю – поцѣлоӯю 118,
 оум̄ – рózвм̄ 117,
 поуть – гостѣнецъ 118,
 въ дѣи и нощи – вѣднѣ й вночи 119,
 таѣбы – крадѣжоӯ 119,
 воздохъ – повѣтрѣ 120,
 грады – мѣста 120,
 пси лають – пси брѣшоу^т 143,
 укоризна – ганьба 146,
 въ влагалищихъ – въ схованью 144,
 наслѣдовати – вѣдѣдичити 155,
 изблѣвавше – выплювавши 166 та ін.

Такі очевидні українськомовні відповідники, вдало підібрані автором, знаходимо й з-поміж інших окремих тематичних груп (далі – ТГ) лексики, наприклад:

– релігійна лексика: ковчегъ – скрыню 3, оцѣстилище – ѿлта^р 3, въ глоубиноу злыхъ небрежеть – в глѣбѣкость грѣховъ 5, пр^ррческоє – проро^мкѣ 8, покааніА – покоу^ты 12, на иконѣ – на ѿбразѣ 49, къ иноческому житію – до чє^рнецѣства 78, на исповѣдь – до спѣвѣди 85, въ адѣ – в пеклѣ 112;

– лексика на позначення назв людини та частин тіла: ча^лца моА – дѣ^точки моє 26, никто ѿ члѣкъ – жадтнѣ з людій 67, зрАть члѣци – люде бача^т 156, члѣскоую – лю^чскоє 167, жєноу – невѣстоу 69, прєлюбодѣй – чѣжолѣжни^к 12, тать – злѣдѣй 12, дѣлатель – робо^тникъ 84, ѿ⁵ друуже – ѿ⁵ товарышѣ 97, десА^тници и трѣговници – побѣрцѣ й ши^мкарѣ 120, любѣймѣ^нници – коханѣнки 122, конєхранителю – конѣошомѣ 149, воеводѣ – гѣтманови 149, ловцоу – мыслѣвцєви 149, клеврѣтомѣ – товарышо^м 163, кормчій – корабльникъ 173; на выи – на ка^рка^х 5, на выи своѣй – на своѣй шій 7, краємъ перста – ко^нцємъ пАльца 28, грѣстію – жмѣнею 45, ѿт чрева – с чєрева 57, кѣжи – скоу^ра 57, власы – волосами 69, вѣжда – 120, любѣчи 124, до горгани – в горлѣ 139;

– лексика на позначення здоров'я – життя; хвороб – смерті: лѣчба – лѣка^рство 29, ѿ недуга – ѿ заразы 30, ѿгнемь держань – на ѿгнѣвдю хора^т 34, ѿ болѣзней – з болестій 35, и недоуга – ѿ хоробѣ 39, ѿ жизни – до животà 33, насто^аща^а жїзнь – тепѣрѣшнїи живо^т 38, житїе свое – живѡтъ своѣй 132, дїшевны^а страсти – дїшевныє заразы 166, исцѣлити – злѣчити 63, врачь – лѣкаръ 148, врачемь – доктора^м 166;

– лексика на позначення одягу: вретичемь ѿдѣлс^а – вѣ веретиско оубра^са 20, въ златы^а ѿдѣ^аны ѿдежда – вѣ злотыє оубраны оубїры 42, оукрашающе тма^и оукрашѣныи – оукрашаючи розмайтыи стрѡ^ами 53, рїзѡдѣ^аннїи – ша^т стрѡ^ами 53, роубѣ прѡсить – соукнѣ вѣтхоє прѡсит 114, ѿдѣ^анїє... ѿдѣ^й – оубїрь ... оубери 159, сапѡзи – бѡты 173;

– лексика на позначення назв забудов, хатнього вжитку та господарсько-го реманенту: ни дверей, ни жѣ верей – анѣ дверей, анѣ жа^ныхъ затвѡро^а 4, жерновъ – камѣнь жо^рновыи 7, двѣрь – двѣри 11, въ бани – в лан^ю 34, овощное хранилище – боу^ака садов^а 46, яко былїє – іакъ мыло 47, шаровы – фарбами 53, мрѣжей – сѣтїи 77, въ храминѣ ... иной – вѣ ѡсѡбной халоу^пцѣ 79, колесніцоу – во^зъ 117;

– ТГ лексики на позначення назв звірів, птахів, худоби: ѡвча ѡно – ѡвечка ѡна^а 22, іакѡ же врана – іакъ ворѡна 55, агнѣца – бара^ака 76, ѡрлоу – ѡрлѡви 174, въ птищехъ – на^аптаха^ими 174, птѣнца сво^а – пташа^ата свои 56.

Якихось вузьколокальних мовних явищ у перекладі загалом не виявлено. Можливо, до західноукраїнських варто віднести:

1) вѣ веретиско 20 ‘грубий одяг’ *верета* ‘кольорове грубе полотнище застиляти ліжку’, *веретище* – ‘довгий одяг з грубої тканини’ [Примашевич, 2002, с. 30], збориско 73, насмѣ^виско 114, ѡбмѡвискъ 127 як словотвірні полісько-волинські локалізми на *-иськ-о* [Аркушин, 2004, с. 114–122];

2) яко же нѣ^яка^а преграда – нѣ^якого присѣ^нкѡ перегорѡда 48, де *при-сінок*, можливо, коридор, якась прибудова [Онишкевич, 1984, т. 2, с. 144; Євтушок, 1990, с. 63]; див. ще *пристінок* – ‘невелика комірчина в хаті’ [Аркушин, 2000, т. 2, с. 90];

3) на край висока камене възшедь – на самѣй ве^рхъ высѡкоє слоу^вы вѣстѣпївши 107. *Слуда* (род. відм. *слудѣве*) ‘скеля’, відоме в давньоукраїнській мові [Німчук, 1992, с. 114], пізніше в українських пам’ятках до XVI ст. не виявлено (у досліджуваному тексті – це перша із відомих у староукраїнській писемності фіксацій лексеми). Проте в українських говірках (Надвірна, Івано-Франківська обл.) подібні утворення засвідчені дотепер: *слудване* ‘велике каміння’ [Личук, 2015, с. 394]. Допускаємо, що на час написання

перекладу для автора сема ‘кам’яниста скеля’ передовсім мислилася саме як *слуда*, а номен *камiнь* мав ширше значення;

4) уживання вказівного займенника *тамтот* – на та^мто^т свѣ^тъ 28, тамтѡе^т прáво 136, та^мтыє 140 відоме й дотепер у південно-західних та волинсько-поліських говірках [Аркушин, 2000, т. 2, с. 192; Онишкевич, 1984, т. 2, с. 279];

5) поплутування *e//u* в ненаголошеній позиції загалом і зараз характеризує український вокалізм, але в писемних текстах XVI–XVII ст. така особливість відображена переважно в західнополіських та волинських текстах, де зміну засвідчено й під наголосом. Знаходимо цю рису й у досліджуваній пам’ятці: слѣзы вылевáль IV, волочѣшь 117, влевáють 178;

6) у південно-західних говірках (волинських, подільських, наддністрянських) збережено вимову займенника III особи *вона* у формі зн. відм. *ню*, *на ню*. Таку ж само форму виявлено й у перекладі Наливайка: ѿ длà то́го та^к потоу^жндю на ню^ю войноу розмайте^т вѣнашоль 93. У пам’ятці кілька раз засвідчено в словах написання поряд двох літер: не оугамѡввоуе^т 9, загамѡввѡючи 19, прифо^рмѡввати 53, достѡповѡвали ... пристѡповѡвали 76, в геє^нѣ 64. Не просто сказати, чи це помилка друку, чи відображення якоїсь особливості автора, чи місцева розмовна риса. Зауважимо, що подібні подвоєння, які не стосуються закономірностей розвитку українського консонантизму, дослідники писемних пам’яток відзначали вкрай рідко. У західнополіських текстах такі написання виявила І. Царалунга: постановвишисе, здоровью, вечисттымъ, вижжевским [Царалунга, 2015, с. 27].

Загалом мова перекладу вочевидь засвідчує південно-західну українську тогочасну писемну традицію. Графемою **ѣ** Д. Наливайко передавав звук [i] як відповідно до етимологічного **ě*, так і на місці **e* (новий ять): ими^н 10, ѿми^{ли} 61 – мѣ^л 11, кви^тнула 180 – квѣ^тки 59, невѣ^доми 33; невидѡмо 153, невидѡмыє 135, незлѣ^чоныє 164, незлѣ^чоныє 51, незлѣ^чоноє 21; мы^вѣ^рнїй ... невѣ^рнїи 61, свой роу^ки 62, приказа^на мой 68, лѣ^та мой 102, бѣ^жїмо 96, не спѣ^мо 119, крычѣ^те 8, на мѣ^сци 108; камѣ^нь 7, в пѣ^чь 16, полемѣ^нь 17, ѡ^нѣ^сь 19, весѣ^на 50, не нанѣ^сь бѡлю 103, мѣ^чь 109 та ін. Виразно це отожднення (ѣ = i) виявляємо в чужих словах: чарнокни^жники ѿ практыкарѣ 15, ты^х матѣ^рѣи (лат. *materia*) 17, (пор. на іншій сторінці – матѣ^рїа 57), побѡрцѣ ѿ ши^чкарѣ 120, мал^арѣ 129, мѣ^нюѣ 21, мѣ^лїоны 48. Нерідко в новозакритих складах відповідно до давнього **e* знаходимо у (ю): привію^ль 17, звію^ль 30, свою^й має^тности 76, ю^й 87, бѡлювѣ 105, в нїю^мь 178. Звук [p] перекладач відображає переважно м’яко: боу^ра 39, на повѣ^трю 40, затр^асѣ^тса 46, ѡ^тр^аси 90, гор^ачой 93, пор^адокъ 64, примї^ра 68, знадвѡ^ра 102, мѡрю 114,

сва́р^атс^а 115, на оу́р^ад^ѣ 115. Уживано, як правило, форми іменників родового відмінка множини чоловічого роду II та жіночого III відмін з флексією *-ий*: не́прі^ателі́й 17, за дѣ́и 20, люді́й 41, доро́гоц^ѣны́х ка́мені́й 42, ко́ні́й бѣ́лыхъ 45, двері́й до́ткну́тис^а 70 та ін.; ты́х рѣ́чій 19, ко́нєць злос́тій 19, непра́вості́ своі́хъ 20, з бо́лєсті́й 35, сме́рті́й 43, те^мності́й 99 та ін. У перекладній частині послідовно Д. Наливайко пропонує лише дієслівні форми I особи множини теперішнього часу дійсного та наказового способів на *-мо*: ма́ємо 6, перєстанє́мо 6, прі́йме́мо 7, зго́тоує́мо 22, з^ѣгрѣ́шимò 28, бо́удємо 29 не згінє́мо 66 та ін.; не трѣ́ваймо ... при́бліж^ѣймòс^а 25, ѿсмѣ́лимòс^а 30, вы́лі́ймо 83, не спѣ́мо 119 та ін.

Разом з тим зауважимо, що північноукраїнський тогочасний писемний узус виходив далеко за межі поширення характерних поліських рис. Тому в багатьох як скорописних, так і друкованих текстах, створених поза північноукраїнськими теренами, знаходимо й поліські особливості. Не стала винятком і аналізована пам'ятка. Нерідко в ненаголошених (рідше наголошених) складах натрапляємо на типові поліські *e*-рефлекси відповідно до **ǣ*: ѿбычае /мн./ 132, и звычае ѿ спосо́бы 149, телє́сне 55, наве́т 57, є́сть ... нѣ́кòтòрыє 61, своє́є доро́ги 61, ра́ны занє́ба́ныє 63, мѣ́лості на́шоє 68 ты́є кòтòрыє великі́є 70, оу́тече́т 92, оу́мысли моє́ 66, своє́ лѣ́та 104, двѣ́ ты́є рѣ́чи 142. А на двох сторінках автор допустив загалом локальний північноукраїнський рефлекс **ę* в ненаголошеній позиції: по^лѣ́гає́т ... по^лє́гає́т 98, два́цєтї 104. Поодинокі трапляється велярна вимова [rʲ]: лѣ́кара 63, цє́сара 128.

На час укладання збірника та написання перекладу для „простої” мови ще не існувало жодних орфографічних та пунктуаційних настанов. Їх випрацьовували й пропонували автори залежно від рівня освіченості. Низку таких правописних „правил” можемо виділити й від Наливайка:

– Звук [л] в кінці складу перед приголосним переважно м'який як у питомих: ты́лько 5, бо́льшіє 13, доско́нальшого 13, по то́лько^м 15, то́лька^а 54, бо́льшою 66, оу́жалсь^а 73, ко́лько 87, ѿсмѣ́льс^а 90, спòльный 95, гольт^ає^м 99, корáбльниковъ 110, вольныє 120, оухва́льци 147, але – а́ггльскі́й 77, оу́дѣ́лне 145, сме́ртє́льный 159, так і запозичених словах: вальчачи 11, а́льбо 11, цò-кòльвє^к 12, оу́льже^мє 87, до ва́льки 94, ба^лвохва́льскіє 20, ба^лвохва́льство 96, нефальші́выхъ 143. Водночас, автор перед голосним цей звук спеціально м'якістю не позначав: намалòвано 49, малова^мємъ 53, малова́ти 129, выхва́лованого 73, кролова́ти 142.

– Досить послідовно Наливайко вживає літеру з в префіксі/прийменнику перед голосними, сонорними та дзвінками: з на́сь, оубєспєчає́тъ,

з жро^дла, Роскоха́й, абысь з̑ залецань[▲] мо́его а́ле ра́чей з̑ само́го (передмова), лічбы з̑ всего 1, Змілоуйс[▲] 5, зм[▲]кчѣти 13, з̑ нѣщого 17, з̑ оупокóевъ 17, з̑ німи 51, з̑ рóскоши 74, з̑ гóръ 75 та ін., і навпаки – с̑ перед глухими: с̑ такъ 22, с̑ фѣдамѣнтоу 46, с̑ фрасоу́нкѣ 52, с̑ правое 69, мно́гѣ те^ж ѣс̑ ты^х 92, с̑ фрасоу́нкомъ 73, схóчешь, с̑ послѣ^днихъ 74, с̑ чого 75, с̑ коу́плю 94, скрѣвжены^м 148, рѣчи с̑ часо^м 153 та ін.; але – з̑стѣповáти 73, з̑ своїми 149.

– У кінці питальних речень послідовно проставлено крапку з комою: Шо^ж те^ды; 16. Аз̑а́ли поглѣмѣвъ Бг̑ъ ѿно́го ѿстоу́пника; 16. Аз̑а́ли ѿстоудѣвъ ѣгѣ ѿ^т збавѣ[▲] Пáвель; 26. П̑ що^ж боудѣт мѣзѣ^рнѣйшеѣ на^т таковоюу дѣшоу; 45. А́ле іа́къ; 45. Не вѣз̑мемо ли с̑[▲] зно́вѣ з̑á то; 61. Кг̑ы бѣдѣ соу́же^н. цю ѿповѣ^м соу^дй.

– Вставні слова та конструкції в передмові та перекладній частині автор нерідко подає в круглих дужках: Пáдцю бовѣ^м (а́ правдѣвѣ) змѣрѣный вѣ^к Ш, ѣсли такъ великімъ хорóбамъ подóлати (іа́ко тоу́т ѿбáчишь) могло V, надѣю (мо́ви^т Пáвель) ѣстѣсмо збавлены б, То^т бовѣ^м (рѣчено ѣст) ѿдáсть ко^ждомѣ 88.

– Вибуховий [г] перекладач послідовно відображає диграфом кг: флáкг̑ма 57, кг̑ы 58, срóкгоѣ 94, срóкгостю 137, жекглю́очи^х 107, фолькгоу́ю 108, кгмѣ^нѣ 108, пожекгнáюс[▲] 118.

Дем'ян Наливайко, очевидно, не ставив перед собою мету здійснити переклад максимально близький до протографа, так би мовити, послівний, хоч і зауважив у передмові, що переклав „простою мовою на дру́гой сторонѣ́ слово в слово”. Його переклад вільний, у багатьох випадках описові звороти значно більші за обсягом від церковнослов'янського тексту. Тому в низці відповідників свідомо чи несвідомо автор відходить від оригінального тексту, оминаючи в перекладі деякі лексеми та вирази: все еже ѿ внѣшней моудрости тщаніе, напрасно на бж̑ственна[▲] преведено бысть словеса – вшелáкое ѿ свѣ^тскихъ наоу́ка^х стара^не, з̑áра³ на бо³ски^х пѣсмъ слова ѿбѣ^рнено было /не перекладено *напрасно*/ 94; по многихъ потѣ^хх и болѣзнь^хх и побѣ^ддахъ – по мно́гихъ по́та^хх и пра́цахъ ѣ̑ звѣ^тá³ства^х /не перекладено *болѣзнь^хх*/ 94; сродници бо сродникомъ. многажды малаго ради имѣ^ні[▲] навѣ^товаша – повѣ^нные бовѣ^м повѣ^нныхъ часткрóтъ длá трóха маѣ^тности зражáли /тут *сродници* треба ‘родичі’, а не винуватці; *навѣ^товаша* – ‘оббріхували’, а не зраджували/ 136. На такий підхід Наливайка вказували й інші дослідники, зважаючи при цьому й на об'єктивні труднощі при перекладі церковнослов'янських текстів: „Переклад /тут йдеться про *Тестамент* – В.М./ близький до оригіналу, проте

певною мірою розширює його через неможливість відобразити лаконічність церковнослов'янських виразів та конструкцій" [Перетц, 1926, с. 56, 64].

Знання автором української розмовної стихії та тогочасних писемно-літературних української й польської мов якнайповніше виявлені при перекладах граматичних форм, словосполучень, сталих зворотів та цілих фрагментів.

Активні дієприкметники теперішнього та минулого часу Дем'ян Наливайко перекладає відповідно до тогочасного українського розмовного узусу з суфіксами *-ач/яч-*, *-уч/юч-*: *им▲щеє манноу – маючеє ма^нноу 3, леж▲щимь, и ... не хот▲щимь – лежачими, и ... не хот▲чими 11, ни гн^ѣвающагос▲, ни завид▲ща – ан^ѣ гн^ѣваючогос▲ ан^ѣ завид^ѣючого 39, пророкомь в^плюющимь и г^лющимь – пр^орка волаючого и м^ов▲чого 45 та ін.; або замінює їх складнопідрядними реченнями: и да не речеши ми мало с^гр^ѣшившихь – Але абысь ми не р^ѣ, же то може^т тоть ты^нко^о, которыи мало цо з^гр^ѣши^н 11, ІАкоже бо иже кр^ом^ѣ св^ѣта себ^ѣ твор^ѣи – ІАкъ бов^ѣ то^т, который пере^асл^ѣце^м хова^тс^а 13, еда пада^аи не в^станетъ ли – а^зали тоть^о, который с^а пов^али^т, не встава^т 22, яко был^ѣе м^ыющихь – іа^кь м^ыло ты^х, которые пероу^т 47, ѿт чрева и ѿт ятра в^сход^ащеє – которое с ч^ѣрева и с пл^юч^а походи^т 57, ѿ еже в^ащеє любити прос^ащихь, паче дающихь – Абы л^ѣпше любити ты^х, которые прос^а, ан^ѣжли^о, которые даю^т 167.*

Переважно українські розмовні утворення використовує автор при перекладі форм наказового способу: да боудеть ти оугодень – нехай с^а тоб^ѣ подоба^ѣтъ 14, и приближим^с▲ Б^гоу – и приближ^ѣдим^с▲ до Б^га 25, слыши – слоухай 43, даждь – дай 73, предваримь лице – заб^ѣг^ньмо тварь, зл^ѣимь ср^ѣца – вылиймо ср^ѣца 83, взоударимь глась – заграймо г^олосно 111, оуправл^ѣи – вправоуй 132, расмотри – ро^збачь 152.

За українськими словотвірними моделями, іноді не без польського впливу, підбирає Наливайко слова до старослов'янських відповідників: соует^ѣ – ма^рност^а^м 9, ѿт слышашихь – оу сл^ѣд^ѣч^ов^ѣ 85, безоумне – г^лоупче /Кл. відм./ 123, ласкателей – похл^ѣб^оц^ов^ѣ 75, д^ѣл^ѣтел^а – спра^рцомь 88, ятыхь – пойма^нц^ов^ѣ 109, изводит^ѣ – вы^ко^тца 118, преходника – проходень 122, и св^ѣд^ѣтел^а и подражател^а – и св^ѣд^ок^ов^ѣ и насл^ѣд^ов^оц^ов^ѣ 143, ѿбсирот^ѣн^ѣ – ѿсирот^ѣл^ость 75, безъс^вѣ^тіє – нерозмысльность 150, бл^гчестіє – набоже^нство 152.

Українізовані й прийменниково-іменникові комплекси: имама къ Б^гоу – маємо до Б^га 6, к нимь – до нихь 8, къ Илїи – до Ілїи 20, къ в^хоуду – до в^стоуп^ѣ 70, къ иноческому житїю – до че^рнецьства 78, къ ногам – до н^огъ 94, на испов^ѣдь – до сп^ов^ѣди 85, въ мир^ѣ – на св^ѣт^ѣ 102, та інші службові слова: аще ли – а если бы 8, аще – бы 10, како бо – бо а нацо 11, ІАко же бо

йже – ІАкъ бовѣм то^т, котóрый 13, ѣлма же – ѣле к^ны 26, не яко же ..., но – не я^к ..., ѣле 39, (че^тен^н боудеть), паче неже (камень) – (дорóжшій боудет^т) над (ка^мѣнь) 46, аще – если 66, но – ѣле 83, кто бо – кто * бы 83, елико..., толико – кóлько..., тóлько 136.

Виразно українська розмовна стихія виявлена й на акцентуаційному рівні. Особливо це помітно у спільнокореневих словах обох частин: но сплачіте – але плáčте 8, ни камені^а – анѣ камѣ^н^а 8, рóсы – росы /Р. одн./ 10, вьвѣр^гнути – оуверечи 14, и оутѣ^шихъ – и оутѣшилиемъ 20, пока^с^а – пока^в^с^а 20, вьвѣ^ки – навѣ^ки 30, глѣща слышаще – слыхаемо мов^ачого 63, ѿ^т пелѣнь – ѿ^т пѣлень 129, сматр^ай – оусмóтрѣй 137, весѣлі^а – весѣл^а 112. У словах, що не мають відповідників – послідовно українське наголошування: дл^а тóго 6, дл^а чо^го 64, в не^го 155, такóвые чюда 18; пливѣчи 8, хотечі 13, те^рп^ачї 36, сѣд^ачї 76, йдоучї 77, мол^чачї 143; впадемò 35, даемò 66, ж^грѣшимò 28; терпїть /III ос. одн./ 40, цар^ствоу^ють, любомоудрѣствоу^ють 127 та ін. Тогочасне українське наголошування нерідко не збігається з теперішнім. Кореневий наголос в іменниках був значно більше представлений, ніж зараз: тымъ плáčе^м 10, доброти 11, злòдѣ^й 12, на^т ѿтрóками 14, на тьількіє лѣ^та 33, в несмер^тѣл^ные вѣ^ки 34, кóнїй бѣл^хь 45, ѿномъ соудѣ^т 96, в писмѣ 131, даровѣ 143, велика^а єсть бѣ^да 155 (хоч це слово знаходимо в тексті й з іншим наголошуванням – найбо^нша^а бѣ^да 105), сады 178 та ін.

Церковнослов'янські сталі звороти та словосполучення переважно також перекладені відповідними українськими (іноді польськими): низложеніє и погоубленіє – оупа^нкоу и згибели 3, яко же кто речеть – власне рекѣчи 24, начáло положи дѣ^лоу – почáтокъ покажи справѣ 30, напрасно тебѣ и коупно – тобѣ знагла и зáраць 31, бл^адїти насъ възнепцоуєши – за плє^тки тó розѣмѣ^ти боудешъ 37; дроугъ къ дроугу – єдїньъ ж^д дроуги^м 41, лицемъ къ лицу – твáрдъ в^ь тва^р 44, трепетати и колѣ^батис^а – дрыжати и хвѣ^батис^а 49, или вь поучиноу или вь стремниноу – албо в^ь глѣбокостъ, албо в^ь іамоу 72, вь себѣ бывъ – до себѣ пришо^н 76, бжїєю блгодатїю – з ласки бóжеє 77, но с чаяніемъ благимъ – ѣле з дóброю надѣєю 86, приложи достоин началу конецъ – придай го^нный поча^ткови конецъ 90, в нѣдрехъ имагъ змію – в пázдсѣ хováєт^т гáдиноу 143, сѣ^мо и онамо – и сáмъ и та^м /можливо, помилка друку, мало б бути и сáм и та^м?/ 145, не ѿтрини – не лѣгце собѣ вáжъ 153, и просто рещи – и кóро^тко мов^ачи 167.

Звичайно, великою мірою в перекладі представлена польська мовна стихія. Уже в самій назві збірника маємо очевидний полонізм *оспальй* 'приспаний', який, очевидно, був зрозумілим русинам-українцям на час

укладання твору, але з часом із активного вжитку вийшов. Відзначимо ще такі полонізми та запозичені через польську мову європеїзми: Істочникъ слезъ – жрѣдло сле³ 2, рыдані^Δ – ламентъ 2, внезапу – знагла 9, оушищ^Δеть лоукавый – ошоукиває^т ш^атан^н 11, малакіецъ – псоу подобнии вшет^чни^к, манну пожр^ѣти – ма^ннѣ ѿф^ѣров^ати 14, еда боудеть – а^зали боудеть 14, естли – а^за^ж 15, но вскор^ѣ – а^ле в рыхло^м час^ѣ 52, ѿли сліноу – а^лбо слі^нѣ 58, хракотіноу – флекгмѣ 58, з блоудницею – ^ѣ вшет^чницею 78, на тръжици – на рыно^к 76, блеватины – в^ым^ѣтов^ѣ 84, г^дь – пань 84, въ основаніи – на ф^ѣдаме^т^ѣ 89, воинъ – жо^нѣрь 92, поб^ѣдахъ – зв^ѣт^аства^х 94, бракъ – малже^нство 99, т^ѣла бл^гобразіе – тел^сна^Δ цоудность т^вари 134, ѿбилно – ѿб^ѣтите 144, коупл^Δ н^ѣка^Δ – г^ан^дель в^ласне ^ѣсть 146 та ін.

Найбільше розкрився Наливайко як знавець і розмовної української стихії, і тогочасної писемно-літературної мови під час тлумачення окремих фраз, значних фрагментів тексту, коли послівний переклад не давав можливості з усією повнотою донести одноплемінцям рідною мовою Слово Боже від відомих отців та вчителів церкви:

– аще и Павелъ, аще и Петръ бы былъ, не быша постыд^ѣлис^Δ плачуще и с^ѣтоующе – хо^т бы ѿ П^аве^л, а^лбо П^ѣт^р, не встыдали бы с^Δ плакати и нар^ѣкати 8;

– ІАкоже бо ѿже крѣм^ѣ св^ѣта себѣ твор^ѣй, ѿного бо не ѿт^ѣчети ничімъ же, себѣ же вельмѣ въ т^ѣм^ѣ затворивъ – ІАкъ бов^ѣ то^т, котѣрый пере^л сл^ѣнце^м хова^тс^Δ, сол^нцѣ жа^лное шкѣды не чини^т, а^ле р^ач^ѣй себѣ в те^мность замыка^т 13;

– где сихъ мечтаніе оно н^ѣѣ – гдѣ ѿна^Δ ѿхъ по^мпа 31;

– и другѣй конецъ никакоже боудеть – а^л дру^гого ко^нца н^ѣк^ты ю^ж не дочек^аѣтс^Δ 36;

– посл^ѣжде бо ѿт н^ѣкотѣраго изоумлені^Δ ѿнъ въ себѣ бивъ – По до^лгой бов^ѣ хв^ѣли ѿн^ѣй млод^ѣнець іакобы по н^ѣа^Δкомъ ѿшале^ню до себѣ пришо^л 76;

– не възмоци понести ѿго – не здо^ужалъ понести іар^ма 97;

– днес сый и оутр^ѣ не сый – н^ѣѣ ^ѣсть, а^л за^втра ѿго н^ѣм^ашь 113;

– иже естествомъ тл^ѣн^ный, и яко же не пщу^ѣтъ в^ѣченъ – котѣрый з^нато^уры е^ст^т гнилы^м, а^л фа^та^зією с^Δ ч^ѣнити в^ѣчны^м 114;

– вз^Δтъ се, и на дру^гое блюдетъ. оудр^ѣжа оно, и къ иномоу н^ѣчесо^му синоуль ^ѣсть – то^ѣ вз^Δвъ, а^л на дру^гое м^ысли^т. то^ѣ дер^ѣжитъ, а^л на ѿн^ѣше^ѣ ро^завивъ пац^ѣкѣ 121.

Синонімія в перекладній частині викликана знанням і використанням автором кількох мов: церковнослов'янської, української, польської та, очевидно, й інших європейських: на выи – на ка^рка^х 5, але на выи своѣй – на своѣй шїи 7, ннѣ и пр^оно – ннѣ и всег^а 124, але всегда – за^рше 31; и възри – и посмотри 43, але зр^атъ – ба^ча^г 156, расмотри – розб^ачъ 152; бракъ – малже^нство 99, але причаститис^а бракоу – до ѡжене^н^а позволити 100; дне^о – ннѣ 111, але ннѣ – тепе^р 3, ннѣ – з^араз 33; недоугомъ – хороба^м 148, але ѡт недуга – ѡ^г заразы 30, ѡ^г болѣзней – з болестїй 35; врачъ – лѣ^каръ 148, але врачемъ – д^октора^м 166.

У перекладі автор використовує переважно українську мову та іноді окремі польські елементи, проте нерідко спостерігаємо в перекладній частині й церковнослов'янські форми, які відрізняються від відповідника в церковнослов'янській частині якщо не лексично, то принаймні графічно: анъкврѣ – а^нкіры 7, и свѣ^ра – и з^вѣ^ра 14, псаломникъ – пр^оркъ в Ѳа^тмѣхъ 54, слиноу – слинѣ 58, ѱи – пси 143, Ѳеодоре – Фе^одоре 106, еленіе – еленѣ 160. Іноді прагнення змінити церковнослов'янський текст призводило до зворотнього наслідку, адже текст не онароднювався, а навпаки окнижно-вався: сади – сады 139, възбѣсивъс^а – взбѣсилс^а 16, хоч переважно такі дієслівні форми перекладач пропонує саме з лабіалізованим *л > в*: полѣпши^р 18, покá^авс^а 20, не гнáвѣ, áнѣ бівѣ 23, не ймивъс^а 30, наве^рноувъс^а 31, поглѣмивѣ 16, з^мáкчи^р 17, цѣловáвѣ 81 та ін.

Не відомо, хто ввів до церковнослов'янської частини слова *вѣтрила*, яке автор перекладає – пáрѣси 110; *бочительноε*: коню оубо добродѣтель бочительное – и конь маєт цнотѣ, стѣпоу и крочѣ 169. У чеському виданні *Slovník jazyka staroslověnského* ці лексеми відсутні [Slovník jazyka staroslověnského, 1966, t. 1]. А слова *бочительный* ми не виявили взагалі в жодному історичному лексиконі східнослов'янських мов. Можливо, є сенс допускати появу цієї лексеми в українській редакції церковнослов'янського списку за аналогією до двох інших на цій самій сторінці: псоу же лаятельное (від *лаяти*) и ловительное (від *ловити*). Звідси й *бочительноε* від псл. **bočiti* (*se*) 'дивитися з-під лоба, бунтуватися, противитися, гніватися, битися' [Słownik prasłowiański, t. 1, s. 292–293]². Лексеми *крочѣ* та *парус* також уперше засвідчені в українській писемній практиці.

На позначення *мови* – *слова* – *мовлення* в перекладній частині Дем'ян Наливайко послідовно використовує саме такі українські лексеми до церковнослов'янїзмів *бесѣдовати*, *вѣщати*, *глаголати*, *ректи*: провѣщаю

к нимъ глѡ – до нѣхъ боудоу мѡвити слова 8, рци ми – повѣ^ж ми 14, глѣ вѣща^а – слово вырѣкѣ 21, что бо рече – гдѣ такѣ мѡвит^т 42, бесѣдоу^а – розмовлѡючи 68, глати – мѡвити 139, ѣстинное слово – правдомѡвность 148, въ всѣхъ твоихъ глѣмыхъ же ѣ творѣмыхъ – въ вшелѡки^х твои^х мѡва^х ѣ оучѣнѣкахъ 148, Ѡ оученѣи слова – Ѡ цвѣчѣнью мѡвы 173.

Дохристиянські вірування в Наливайкові часи були ще відчутні, що ѣ відображено в перекладі. Блискавка – стихія ѣще донедавна грізного у слов'ян Перуна: громъ творѡи и млѣнїю – котѡрый грѡмомъ справоуѣ^т ѣ перѡном 124. Хоч знав перекладач і номен *блискавка*: млѣнїиноу свѣтлость – блѣскавичное ѣсности 58.

Укажемо на деякі виявлені риси, що в пам'ятках цього часу були вкрай рідкими. Чи не вперше в українській писемній практиці засвідчено форму Н.-З. відм. іменника середнього роду колишніх jѡ-основ із флексією -я(а): звѡлоѣ зѣла 113. У *Словнику української мови ХVІ – першої половини ХVІІ століть* саме цей приклад до статті Зѣля, Зѣла, Зѣле... наведений як найраніший [Словник української мови ХVІ – першої половини ХVІІ століть, 2005, с. 241]. Можливо, Наливайковим неологізмом є прислівник *вдесѡтеро* чи *вдесѡтеронасобѣ*. Упорядники *Словника української мови ХVІ – першої половини ХVІІ століть* також наводять цю лексему як *вдесѡтеро*, розділяючи сполуку на три слова: вдесѡтеро на собѣ [Цит. праця, 1996, вип. 3, с. 190]. Проте в тексті слово надруковане під одним наголосом, а зворотний займенник без графемі *ѣ*: вдесѡтеронасобѣ ро^множити стѡраѣсѡ 121. Думаємо, що такий відчислівниковий прислівник перекладач міг утворити не без впливу польської, пор. *w dziesięciornasob* 'десятикратно, удесятеро більше' [Mały słownik zaginionej polszczyzny, pod red. F. Wysockiej, Kraków 2003, s. 60] або чеської мови: пор. у ч. *dvojnásob* 'удвічі' [Павлович, 1967, с. 99]. Найімовірніше, саме Наливайко ввів в обіг (перше із засвідчених уживань в українських писемних пам'ятках) прислівник *цѣлкомъ*, але невідомо, чи він українізував полонізм *całkiem* [Bańkowski, 2000, s. 107], чи використав поширене в розмовній практиці українське слово. У картотеці *Словника української мови ХVІ – першої половини ХVІІ століть* номен засвідчено в передмові до острозького видання молитовника 1606 року [Молитовник, 1606, арк. 2 зв. –3], яку також написав Дем'ян Наливайко.

Усвідомлення відокремленості української (руської/простої) та церковнослов'янської (словенської) мов для Наливайка було очевидним. Послідовно автор бачить, виділяє ѣ перекладає українською розмовною церковнослов'янськими всіх мовних рівнів. Фонетичні: надѣждѣ – надѣю 6, врага – вѡрога 7, здравїѣ – здоро^вѣ 9, въ пѣци – въ пѣчи 10, грѣдыхъ

– гордыхъ 46; акцентуаційні: сплачіте – плáčте 8, кáменї Δ – камѣ^н Δ 8; морфологічні: вѣдѣй – вѣдаючи 7, ѿ праваго – ѿ прáвого 10, лежáщимъ – лежáчими, да боудеть – нехай боуде^т 12; синтаксичні: инѣхъ наоучівый црь – крѡль, котѡрый ѡншихъ оучиль 18, грѣхà рáди – дл Δ грѣхà 20, азъ тебѣ быхъ ... оучитель – я-мъ тобѣ быль ... оучителе^м 129; словотвірні: възрѣти, и възвратитис Δ – прѡзрѣти и наве^рнѡтис Δ 5, телесъ – тѣла 8, словесы – словáми 23; лексичні: жизни – живота 6, дѡндеже – поты 6, на выи – на шій 7, тцетà – шкѡда 8. Зовсім чужими для перекладача виявилися форми минулих часів – аориста, імперфекта й плюсквамперфекта, наявні в церковнослов'янській частині. Вони взагалі відсутні в перекладі. Залишки перфекта трапляються у видозмінених і модифікованих наростках, які додає автор не лише до дієслів, але й до інших частин мови. Водночас, варто зауважити, що освічені автори досить активно до тогочасної писемно-літературної (руської/простой) мови долучали польську складову. В перекладі Наливайка вона становить значний відсоток. Тобто, наблизити давню й менше зрозумілу церковнослов'янську мову до читача для Наливайка означало тлумачити її більшою мірою через українську й меншою через польську. Мабуть, є підстави констатувати факт очевидності в мовленні освічених людей початку XVII ст. двох мов – української та польської.

Щодо авторства перекладу, про який більшість дослідників робили лише обережні припущення, що його міг здійснити Дем'ян Наливайко, думаємо, сумніви варто зняти.

У перекладах *Лікарства...* та *Лекцій...* (авторство Наливайка вказане „от иере Δ Наливайка”) знаходимо прямі відповідники: врачъ изр Δ день есть – лѣкаръ, то^т есть наивыбо^рнѣйшій 148 (Лѣк.), ослжшаніе сѡвне к ро^жшимъ изрѣднѣй ѿ все^м ѡвл Δ етс Δ – послжшєньство сѡвньское до родичовъ наивыбо^рнѣйшее в томъ показоу^етс Δ 98 зв. (Лекц.); Ѡ оученіи слова – Ѡ цвѣчєнью мѡвы 173 (Лѣк.), дѣи же слѡво – ѡ дѣи мѡва 102 (Лекц.); нравы – ѡбычає 132 (Лѣк.), нравъ – ѡбѣчай 102 (Лекц.); ѡ възри – ѡ посмотри 43 (Лѣк.), зри – присмотри 103 (Лекц.) та ін.

У поезіях використовує автор лексику, яка послідовно збігається з такими самими відповідниками в перекладі. У Наливайка в перекладах до цел. *лицє* завжди переважно підібрано слово *твар*. У поезіях, крім цієї лексеми, інших, наприклад *обличє*, не виявлено: *смотрячи на твою твар*

(„Лямент...”)³. Неодноразово в перекладі та в поезіях уживає Наливайко лексему *пащека: который з вас пащеки тоє смерти прескочить* („Лямент. *От отца до сынов*”). Фразеологізм *оком мгнути* знаходимо в перекладі: *бко^м мгнѣти 38* і в поезіях: *и свѣт тот чудный въ окомгненном минул* („Лямент. *До всѣх посполите*”); *в окомгненю мя провадить* (*Прозьба чителникова о час*). У перекладній частині збірника Дем’ян Наливайко нерідко вживає похідні від полонізму *рыхлѣ*: *но въскорѣ* – *але в рыхло^м часѣ 52*. З такою самою семантикою вживано лексему *й* у поезіях: *мало на нюм побывавши, врыхлѣм его и позбыл* („Лямент. *До всѣх посполите*”). Слово *видихнути* (*вйтхнути*) зі значенням ‘відпочити, перехопити подих від втоми, болю’ знаходимо і в перекладі: *но даждь намъ отдохнути* – *але дай намъ выдхнути 73*, і в поезіях: *вытхнувши отъ болю* („Лямент. *Ксюнже Януш до брата*”). І в перекладі, *й* у віршах автор однаково виокремлює вставні слова та конструкції: *надѣєю* (мови^т Паве^л) *ѣстѣсмо збавлены 6*, *Слышалем* (*Григорій рек*), *же ся спирали* (*До того ж чителника*); *цѣо с^а не выббразило* (*дѣховнѣ*), *и цѣо с^а не доносило в досконáлость 52*, *Пядію бо вѣм* (*а правдиве*) *змѣренный вѣк* (*Прозьба чителникова о час*). Зауважимо, що в церковнослов’янській частині подібних виділень немає. Для вибачення перед читачем у перекладача й автора поезій використана однакова конструкція: *м^а ты^м дароуй 109* і *Даруй ми* (*Прозьба чителникова о час*).

Отже, переклад церковнослов’янської частини зробив саме Дем’ян Наливайко. По-перше, мова та стиль віршів, передмов і післямов, під якими однаково підписувався Наливайко – „Даміанъ, недостойный прызвигеръ” /у дерманському виданні *Октаихъ сирѣчь ѡсмогласникъ* (1603–1604), у *Лікарстві...* (1607)/, цілком ідентичні мові та стилю перекладів. По-друге, у перекладах *Лікарства...* та *Лекцій...* підібрано лексичні відповідники схожі до церковнослов’янського тексту.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аркушин Григорій Л., 2000, *Словник західнополіських говірок*, т. 1–2, РВВ „Вежа” Волинського Державного Університету ім. Л. Українки, Луцьк.
 Аркушин Григорій Л., 2004, *Іменний словотвір західнополіського говору: Дис...* д-ра філол. наук: 10.02.01, Волинський Державний Університет ім. Л. Українки, Луцьк.

³ Приклади подаємо за: Інтернет-доступ: <http://litopys.org.ua/ukropoetry/anto17.htm>.

- Бондарчук Ярослава В., 2014, *Історія Острозької академії. Навчальний посібник*, Видавництво Національного університету „Острозька академія”, Острог.
- ГОНТАРУК Лариса, 2015, *Церковнослов'янські та українські перекладні твори Д. Наливайка кінця XVI – першої чверті XVII ст.: проблема періоджерела*, „Проблеми слов'язнавства”, вип. 64, с. 113–124.
- ГОРБИК Сергій, 2015, *Переклад та видання творів святителя Іоана Золотоустого в Київській православній митрополії (XI–XVII ст.)*, „Волинський Благовісник”, № 3, с. 87–94.
- ГРАНСТРЕМ Евгения Э., ТВОРОГОВ Олег В., ВАЛЕВИЧЮС А, 1998, *Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков. Каталог гомилий*, Издательство Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург.
- ГРИМАШЕВИЧ Г.І., 2002, *Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок*, Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету ім. Івана Франка, Житомир.
- ЄВТУШОК О.М., 1990, *Народна будівельна лексика Західного Полісся*, Рівне.
- КЛИМАЇ Ігар П., 2012, *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага*, Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, Мінск.
- КОЛОСОВА Вікторія П., КРЕКОТЕНЬ Володимир І., 1978, *Українська поезія: Кінець XVI – початок XVII ст.*, Наукова думка, Київ.
- ЛИЧУК Світлана, 2015, *Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини*: дис. канд. філол. наук. (рукопис), Додаток А, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ.
- МИКИТАСЬ Василь, 1987, *Українська література XIV–XVII ст.*, Наукова думка, Київ.
- МОЛИТОВНИК, 1606, *Имѣя в себѣ церковная послѣдованія*, Острог (зберігається у Львівському історичному музеї, Шифр Сд 131).
- НИКОЛОВ Ангел, 2009, *Средневековый славянский перевод „Учительных глав” императора Василия I: проблемы изучения рукописной традиции и ранних печатных изданий*, в: XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, т. 1, Москва, с. 41–47, <http://pstgu.ru/download/1282567888.nikolov.pdf> (последнее вхождение: 01.12.2018).
- НІМЧУК Василь В., 1992, *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*, Наукова думка, Київ.

- ОНИШКЕВИЧ Михайло Й., 1984, *Словник бойківських говірок*, ч. 2: О–Я, Наукова думка, Київ.
- ПАВЛОВИЧ А.И., 1967, *Чешско-русский словарь*, Советская энциклопедия, Москва.
- ПАСТУШОК Світлана, 2000, *Даміан (Дем'ян) Наливайко*, в: *Острозькі просвітники XVI–XX ст.*, Університет „Острозька Академія”, Острог, с. 114–122.
- ПЕРЕЦЬ Владимир Н., 1926, *Тестамент царя Василя в українських перекладах*, в: *Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук СССР*, т. 101, № 2, Издательство АН СССР, Ленинград, с. 50–72.
- ГРИНЧИШИН Дмитро Г., ред., 2005, *Словник української мови XVI–першої половини XVII століть*, вип. 12, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- ЦАРАЛУНГА Інна Б., 2015, *Вишківська міська книга XVII ст.*, Житомирський Державний Університет ім. І. Франка, Житомир.
- ШЕВЧУК Валерій, 1988, *Марсове поле. Героїчна поезія на Україні X–першої половини XVII ст. Книжка перша*, Молодь, Київ.
- ШЕВЧУК Валерій, ЯРЕМЕНКО Василь, 2006, *Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та бароко XV–XVIII століть*, Аконіт, Київ.
- BAŃKOWSKI Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1: A–K, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- KURZ Jozef, red., 1966, *Slovník jazyka staroslověnského*, t. 1: a–h, Academia, Praha.

Wiktor Mojsijenko

*LEKARSTWO... NA UŚPIONY UMYSŁ LUDZKI ALBO ARTYZM DEMJANA
NAŁYWAJKI JAKO TŁUMACZA*

Streszczenie

W artykule przeanalizowano szczegółowo osobliwości przekładu z języka cerkiewnosłowiańskiego na staroukraiński oraz cechy językowe zabytku z 1607 r. *Лѣкарство на оспалый оумисль чоловѣчій...*, który uporządkował (dobrał teksty Joana Złotoustego i cesarza Bazylego) i przetłumaczył Demjan Naływajko. Ustalono, że jako protografy dla przekładu posłużyły właśnie teksty staro-cerkiewno-słowiańskie, a nie greckie. W doborze odpowiedników z prostej mowy do oryginału cerkiewnosłowiańskiego Demjan Naływajko wykorzystywał przede wszystkim ówczesny literacki język ukraiński, lokalnych ukraińskich cech dialektalnych ujawniono bowiem niewiele. Zaakcentowano również, że znaczny udział w tłumaczonej części zabytku zajmuje polszczyzna.

*MEDICINE... FROM LULLING HUMAN MIND OR DEMYAN
NALIVAYOKO'S MASTER TRANSLATION*

Summary

The article analyzes the peculiarities of the translation from the Church Slavonic to the Ukrainian language and the linguistic features of the written monument of 1607 *The Medicine for male sufferers*, which was organized (picked up by texts of Ivan Zolotovust and Tsar Vasily) and translated by Demyan Nalyvayko. It was established that the protografs for translation were used the texts of Church Slavonic, not Greek language. When selecting common-sense correspondences to the Church Slavic original, Demyan Nalyvayko used the most contemporary Ukrainian book language. Local Ukrainian dialect features found little. A significant percentage in the translated part is the Polish component.